

Правове регулювання захисту лісів

від пожеж на українських землях
у складі Російської держави
в XVI – першій чверті XVIII століття

Р. В. Челпан

старший викладач кафедри господарського,
цивільного і трудового права Маріупольського
державного університету

У статті розглянуті нормативно-правові документи, що регулювали захист лісів від пожеж на українських землях у складі Російської держави: окремі царські укази, Соборне Уложення 1649 р.; Петровське лісове законодавство.

Ключові слова: лісове законодавство, правовий захист лісів від пожеж, пам'ятники права.

В статье рассмотрены нормативно-правовые документы, которые регулировали защиту лесов от пожаров на украинских землях в составе Российского государства: отдельные царские указы, Соборное Уложение 1649 г.; Петровское лесное законодательство.

Ключевые слова: лесное законодательство, правовая защита лесов от пожаров, памятники права.

The article deals with the legal documents governed the protection of forests from fire in the Ukrainian lands within the Russian state: tzar decrees; Sobornyj Code 1649, Petrovsky forestry legislation.

Keywords: forestry legislation, legal protection of forests from fire, monuments of law.

Актуальність теми дослідження пов'язана з трьома причинами. По-перше, лісові пожежі представляють серйозну небезпеку для українських лісів і завдають їм збитку, обчислюваного мільйонами гривень. Лише за двадцятирічний період незалежності України їх середньорічна кількість змінювалася від 3 до 5 тис. випадків.

По-друге, в чинному українському лісовому законодавстві заходи, що вживаються для боротьби з цим природним явищем, малоефективні і не дають істотного поліпшення ситуації.

По-третє – на території України в різні історичні періоди діяло законодавство різних іноземних держав і накопичений значний правовий досвід боротьби з лісовими пожежами. Цілком зрозуміло, цей пласт історії права потребує свого вивчення та використання для вдосконалення чинного українського лісового законодавства.

Аналіз публікацій відрізняється складністю проведення через наявність малого обсягу літератури, присвяченого правому регулюванню захисту лісів від пожеж у XVI – XVIII ст. Іншою особливістю наукової літератури є та обставина, що цією темою займалися представники різних напрямів. Це юристи О. І. Логвіненко, Б. В. Киндюк, лісівники С. А. Генсірук, В. С. Бондар, Г. І. Редько, О. І. Фурдичко, В. П. Шлапак, П. Г. Вакулюк, екологи А. Д. Бегека, В. Є. Борейко: фахівці з науки по боротьбі з пожежами В. В. Черних, С. Г. Шкредов, Ю. А. Зуляр.

Велике значення для теоретичної розробки питання мають роботи, виконані В. І. Андрейцевим, А. П. Гетьманом, В. В. Костицьким, В. І. Лозо, В. Л. Мунтяном, Ю. С. Шемшученком, М. М. Шульгою.

Матеріали мають різну спрямованість, відрізняються фрагментарністю, роз'єднаністю, потребують систематизації і подальшої розробки.

Метою цієї праці є дослідження правового регулювання охорони лісів від пожеж у XVI – першій чверті XVIII ст. на українських землях у складі Російської держави.

Виклад матеріалів дослідження необхідно почати з того, що в процесі історичного розвитку українські землі почали поступово потрапляти в сферу впливу Московського царства. У результаті московсько-литовських воєн XV-XVI ст. під владу царів потрапили Стародубщина, Чернігівщина, Сіверщина та землі Слобідської України. Одним з перших правових документів щодо захисту лісів від пожеж є указ Івана Грозного 1571 р. з заборонаю палити ліси на кордоні довкола «українських» міст [2, с.140]. У документі йшлося про заборону спалювати дерева, які знаходяться на т. зв. «Засічній лінії», яка використовувалася як оборонна споруда. Засічний вал – це дерева, зрубані вершинами на південь, але не відокремлені від пнів. Таким чином, виникла оборонна лінія, що тягнеться на сотні кілометрів, в ній були частоколи, рови і все це складало непереборну перешкоду для татарської кінноти.

Основним напрямком татарських набігів був південь або південний схід, тому засічні лінії розташовувалися вздовж нинішнього північного кордону України з РРФСР. Царська влада ретельно стежила за станом засічних лісів і утримувала спеціальну варту для їх охорони від рубок і пожеж.

Іншим правовим документом, датованим 1638 р., воеводам Дмитру Горчакову та Івану Щербачову наказувалося їхати на українську засічну лінію і всіляко її оберігати від рубок і пожеж. У відповідь на повідомлення воевод про наявні там порушення з Москви надійшло розпорядження про покарання винних. При цьому, у відповідь, надісланій воеводам царем, зазначено, щоб «в засечный лес никому не ходит, а нарушителей наказывать

«смертної казньою, без всякої пощады» [2, с.141].

Крім охорони лісів від пожеж, розташованих на засічних лініях, російська влада контролювала стан промислових лісів. Так, в царській грамоті, датованій 1635 р., воеводі І. Ф. Єропкіну наказувалось берегти від вогню «промислові ліси» на государевих землях [2, с. 141]. У документі зазначено, що «пуцают те крестьяне огонь, и лес выгорает, и зверь всякой от того огня бежит...» і, як міра покарання, грамота наказувала винних бити батогами.

У 17 столітті сталося значне посилення небезпеки появи лісових пожеж унаслідок широкого розвитку виробництва поташу. Цей продукт отримували із золи деревних порід шляхом вилужування, випарювання і прожарювання. Поташ гіршого гатунку називався смольчугою, а найкращого – перлатом. У Західній Європі, на той час, сталося значне зменшення площі лісів, що різко підвищило попит на цю продукцію. На початок XVII ст. лісистість Слобідської України за даними С. А. Генсірука складала 27 – 29% [4, с. 24]. У регіоні зростали густі ліси з цінними деревами, в яких водилася велика кількість дичини. На превеликий жаль, антропогенна діяльність людей, рубки і лісові пожежі призвели до знищення лісів. Для порівняння вкажемо, що на 2006 р. лісистість Харківської області – 12,1%, Луганської – 10,7%, Донецької – 6,7%. Наявність великого об'єму деревини дозволяла з XVII ст. організувати на українських землях підприємства і отримувати від їх діяльності великі прибутки. Це призвело до будівництва т. зв. "буд" в лісах для спалювання деревини. Великого поширення «буд» набули на Слобожанщині, оскільки з цього району було зручно вивозити цей продукт за кордон. Спалювання лісів було таким розповсюдженим, що місцева влада почала скаржитися до Москви на масові лісові пожежі. У від-

повідь на це звернення, царська влада надіслала в 1659 р. розпорядження воеводам Слобожанщини забороняти одночасне спалювання великих ділянок лісу [2, с. 142].

Правова охорона лісів від пожеж в Соборному Уложенні 1649 р.

Серед джерел права Московської Русі важлива роль належала Соборному Уложенню 1649 р., чи Уложенню царя Олексія Михайловича [6]. Аналіз тексту древнього кодексу показує особливу увагу укладців до проблем, пов'язаних з пожежами. Доказом цього положення є той факт, що в дев'яти статтях документа ст. 202, 211, 222 – 228 розглядаються ті або інші ситуації, пов'язані з пожежами. З метою аналізу правових норм, пов'язаних з пожежами в лісах, в табл. 1 виконана їх систематизація.

Так, стаття 202 регламентувала охорону гумна від пожежі, що сталася шляхом умисного підпалу. В якості міри покарання передбачається арешт, а також застосування тортур. При цьому, треба мати на увазі, що в XVII ст. гумно ще не було будівлею для зберігання снопів, як це розуміється в сучасному тлумаченні цього терміна. У ті роки це була ділянка, оточена деревами для захисту від вітру, куди селяни складали скирти з сіном, а також сушили лико, зібране в лісі. Питання, пов'язані з конкретними випадками підпалів у лісах, розглядалися в ст. 218. Так, за умисний підпал бортних дерев, встановлювався штраф у розмірі 3 руб, якщо в дереві бджоли були відсутні, то величина санкції зменшувалася до 1,5 руб. Штраф за підпал дерева, підготовленого до прийому бджіл, становив 25 алтин (табл. 1).

Наступним пунктом Уложення, яке регламентує охорону лісів від пожеж, є ст. 223. У ній встановлювалася відповідальність за організацію умисної пожежі в лісах, що викликала псування бортних

Таблиця 1. Охорона лісів від пожеж в Соборному Уложенні 1649 р.

№	Номер	Назва статті	Штрафні санкції
1	202	Підпалювання гумна	Арешт з утриманням під вартою, допит із застосуванням тортур
		Підпал бортного дерева з бджолами	3 руб
2	218	Без бджіл	1,5 руб
		Підпал дерева, підготовленого до прийому бджіл	25 алтин
		Підпал звичайного дерева	12 алтин
3	223	Умисний підпал лісу	Проведення слідства. Штраф, відшкодування збитків
		Ненавмисна пожежа лісу	Звільнення від покарання
4	224	Підпал трави на лугах, що сприяв виникненню пожеж	Відшкодування збитків
5	225	Випадкова пожежа за природними умовами	Звільнення від покарання

дерев, та негативний вплив на бджіл, звірів, птахів.

У такому випадку закон передбачав проведення слідства і розрахунок величини збитків, а в якості міри покарання передбачалися їх компенсація з одночасним штрафом. При цьому, закон звільняв від будь-якої відповідальності, якщо пожежа виникла з незалежних від людей обставин. Текст цієї статті Уложення повністю ідентичний змісту арт. 17 розд. X «Про пуці, про лови, про дерево бортне, про озера і сіножаті» Статуту Великого князівства Литовського (ВКЛ) 1588 р. [7, с. 266]. Як в Статуті, так і в Уложенні, згадуються люди, що проїжджають через ліси та зупиняються в них на ніч – торговці, пастухи, які пасуть худобу. Цілком зрозуміло, що цей вид діяльності, як у Великому князівстві Литовському, так і на землях Московського царства, був частим джерелом пожеж.

Досить близькою до змісту арт. 17 Статуту ВКЛ 1588 р. є ст. 224 положення, що регламентує відповідальність за підпали трави на лугах, соломи на пасовищах.

Закон передбачав проведення слідства, а у разі умисної пожежі передбачалося відшкодування збитків. Таким чином, проведений порівняльний аналіз двох пам'яток права підтверджує на прикладі лісових правовідносин висновки М. Ф. Владимирського-Буданова про наявність зв'язку і запозичення, зроблених зі Статутів Великого князівства Литовського укладачами Уложення 1649 р. [3, с. 28]. До аналогічних висновків дійшов сучасний російський історик права В. А. Томсинов, який розглянув тексти 60-ти статей Уложення 1649 р. і Статуту ВКЛ 1588 р. [8, с. 89]. У цій роботі вченого не досліджувалися природоохоронні статті розд. X Статуту і глави X Уложення, які стали об'єктом цього дослідження, яке підтвердило раніше зроблені ними висновки. Своєрідним доповненням до ст. 224 є ст. 225, де розглядається випадок, коли селяни спалюють траву в полі і вогонь розноситься вітром або бурею. У цьому випадку закон передбачав проведення слідства і, якщо ці факти підтверджувалися, пожежа вважалася випадковою або, як говорилося в той

час, – «промислом Божим» [6, с. 57]. У ті часи не існувало спеціальної служби по боротьбі з лісовими пожежами. Як вказує російський дослідник В. В. Черних, на гасіння пожеж посилалися стрільці під керівництвом соцьких і старост [9, с. 125].

Загальна відповідальність за умисну пожежу, незалежно від виду об'єкта, але таку, що призвела до загорання будинку, регламентувалася ст. 228, яка в якості міри покарання передбачала смертну кару шляхом спалювання винуватця. У жорстокості цієї норми також простежується вплив Литовського права, оскільки в Статуті ВКЛ 1566 р. арт. 17 передбачав аналогічну міру покарання.

Петровський період

Цей етап розвитку лісового законодавства відрізняється за своєю активністю правотворчості від усіх інших історичних епох. Так, за даними російського дослідника Р. В. Боброва, цар Петро I за час свого правління видав 1756 різних нормативно-правових актів, з яких 200 стосувалися безпосередньо лісів [1, с. 9].

Першим документом, що стосується охорони лісів від пожеж, був указ від 1705 р., що забороняє «жечь степи, яко порче лесов» [5, с. 129]. Нормативно-правовий акт забороняв підпал трави в степах, який спеціально проводили селяни восени і навесні. Причина полягала в тому, що такий підпал сприяв початку лісових пожеж і уряд боровся з цим небезпечним явищем.

Головною особливістю петровських реформ стало створення, вперше на території Росії, спеціальної державної адміністрації, що займалася охороною лісів. В історію лісового права вона ввійшла під назвою «Вальдмейстерська Служба». Офіційна дата її створення – царський указ від 6 квітня 1722 р. [5, с. 137]. У документі детально регламентувалися завдання цього державного орга-

ну: збереження лісів і захист від незаконних рубок і пожеж.

Головним лісничим імперії або обер-вальдмейстером, Петро I призначив бригадира Панкратія Глібовського. Штаб-квартира або обер-вальдмейстерська канцелярія знаходилась у Москві, а в найбільших містах відкривалися її відділення, керовані вальдмейстерами. Вищою інстанцією для обер-вальдмейстерської канцелярії була вальдмейстерська контора при Адміралтейській Колегії. Цілком зрозуміло, що новостворена служба вимагала своєї регламентації та визначення функціональних обов'язків. З метою вирішення цього питання, за вказівкою царя, 19 липня 1722 р. на території імперії була введена в дію «Інструкція обер-вальдмейстеру» [5, с. 137]. Документ складався з 28 статей або параграфів, що регулюють досить широке коло правовідносин, пов'язаних з охороною лісів. В інструкції питання, пов'язані з охороною лісів від пожеж, регламентувалися в ст. 19 і ст. 25. Перша з них складалася з трьох пунктів, де детально описують порядок охорони лісів від пожеж та дії посадових осіб: вальдмейстерів, лісових наглядачів. Так, згідно з пунктом 1 заборонялося розкладати вогонь на відстані 2 сажнів або 4,26 м від стоячих або лежачих дерев, а також всередині лісових масивів. Всім користувачам лісів вказувалося на необхідність обов'язково виробляти гасіння вогнищ і не залишати вогонь відкритим. У степовій місцевості при користуванні вогнищем необхідно зробити обкопку території навколо нього і обрізати кущі з метою недопущення розповсюдження пожежі. Виняток становив зимовий період, коли такі заходи проводити було не потрібно.

Відповідно до пункту 2 статті 19 Інструкції регламентувалися протипожежні заходи, які необхідно проводити під час розчищення лісу під рілляю. У разі спалю-

вання підрубаного лісу потрібно було зібрати людей із засобами гасіння і стежити, щоб вогонь не дістався до найближчого лісу.

Згідно з пунктом 3 статті 19 у разі пожежі лісу, вальдмейстери і лісові сторожі мали право залучати до гасіння пожеж населення, яке проживає в оселях на відстані до 10 верст. Їм потрібно було з'явитися на пожежу, маючи при собі засоби гасіння, і виконувати розпорядження посадових осіб, керуючих боротьбою з цим природним явищем. Відповідно до статті 25 Інструкції встановлювалося суворе покарання у вигляді смертної кари за умисний підпал заповідного лісу. Суворість такої правової норми пов'язана з раніше прийнятими законодавчими актами – указом 1705 р., що встановлює смертну кару за рубку дуба в заповідних лісах, а також ст. 228 Соборного Уложення 1649 р.

У допетровський період добрих результатів в гасінні лісових пожеж вдалося досягти за допомогою залучення стрілецьких полків. Враховуючи ту обставину, що цей вид військових формувань був ліквідований, цар прийняв рішення використовувати війська. Правове обґрунтування такого підходу знайшло відображення в царському указі від 1711 р. "Про використання військ при гасінні пожеж" [9, с. 151]. У акті законодавця була відсутня конкретизація об'єкта гасіння, оскільки вказувалося, що війська використовуються при всіх пожежах, що відбуваються в районах місць їх розквартирування.

На превеликий жаль, смерть імператора перервала творчу роботу щодо створення законодавства, що регламентує захист лісів від пожеж. Політика в цій сфері права нових правителів держави змінилася у бік ослаблення діючих норм. Указом імператриці Катерини I від 30 грудня 1726 р. вальдмейстерська канцелярія і по-

сади вальдмейстерів скасовувалися, а завідування лісами передавалося воеводам.

Правова регламентація охорони лісів від пожеж почалася в період правління царя Івана Грозного і тривала епізодично, шляхом прийняття окремих законодавчих актів.

Соборне Уложення 1649 р. було першим правовим документом, діючим на українських землях, в якому систематизувалися правові норми щодо охорони лісів від пожеж. У древньому кодексі відповідальність за цей вид правопорушення ділилася на два види: умисну і з необережності. В якості санкцій, передбачалося тюремне ув'язнення, штрафи та компенсація збитків, а за умисний підпал – смертна кара.

Аналіз тексту статей Соборного Уложення 1649 р., що регламентують охорону лісів від пожеж, показує їх ідентичність з аналогічними положеннями Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. Це підтверджує, на прикладі лісових правовідносин, висновки, зроблені М. Ф. Володимирським-Будановим про використання Статуту ВКЛ 1588 р. в якості джерела при підготовці Соборного Уложення 1649 р.

У петровському лісовому законодавстві охорона лісів від пожеж регламентувалася Вальдмейстерською Інструкцією, а виконання цих функцій покладалося на спеціально уповноважених посадових осіб – вальдмейстерів. Для посилення боротьби з цим природним явищем Петром I був прийнятий окремий законодавчий акт, що дозволяв використовувати війська. Заходи відповідальності за умисні підпали заповідних лісів носили вкрай суворий характер, оскільки передбачали використання смертної кари.

Завданням подальших досліджень є вивчення правового регулювання захисту лісів від пожеж на території Гетьманщини.

Література

1. *Бобров Р. В.* Исторические аспекты лесной политики / Р. В. Бобров. – М. : ВНИПИЭИ леспром, 1990. – Вып. 29-30. – 52 с.
2. *Булгаков М. Б.* Природоохранные акты: от «Русской правды» до петровских времен / М. Б. Булгаков, А. А. Ялбуганов // Государство и право. – 1996. – № 8. – С. 136-146.
3. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Отношение между Литовским статутом и Уложением царя Алексея Михайловича / М. Ф. Владимирский-Буданов // Сборник государственных знаний. – Т. 4. – СПб, 1877. – 128 с.
4. *Генсирук С. А.* Ліси України / С. А. Генсирук. – Львів : наукове т-во ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – 469 с.
5. *Редько Г. И.* Петр I об охране природы и использовании природных ресурсов / Г. И. Редько, В. П. Шлапак. – К. : Либеда, 1993. – 176 с.
6. *Соборное Уложение 1649 г.* : текст, комментарии ; под ред. А. Г. Манькова. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. – 448 с.
7. *Статути Великого князівства Литовського* : у 3-х т. ; за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Т. III. Кн. 2: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – 568 с.
8. *Томсинов В. А.* Развитие русской юриспруденции в XVII столетии / В. А. Томсинов // Законодательство. – 2005. – №9. – С. 85-89.
9. *Черных В. В.* История борьбы с огнем в России / В. В. Черных. – Иркутск : Оттиск, 2010. – 592 с.